

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Op zoek naar populisten in de Nederlandse geschiedenis

Anders dan dikwijls wordt gesteld is populisme geen nieuw verschijnsel. De voedingsbodem voor populisme lijkt rond 1900 voor het eerst in Nederland werkelijk aanwezig. Welke rol heeft populisme in de Nederlandse geschiedenis gespeeld? Wanneer manifesteerde het zich en waarom op die specifieke momenten?

---

door *Koen Vossen*

De auteur is universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden. In 2003 promoveerde hij op het proefschrift *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*.

ONDER NEDERLANDSE HISTORICI IS DE term populisme de laatste jaren aan een opvallende opmars bezig. Verschillende bewegingen en politici uit het verleden zijn inmiddels met terugwerkende kracht als populistisch geïdentificeerd. Zo kan de vroege socialistische voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis volgens een artikel van Rob Hartmans in het *Historisch Nieuwsblad* als een linkse populist worden beschouwd.¹ En Domela's tijdgenoot Abraham Kuyper zou volgens hoogleraar vaderlandse geschiedenis Henk te Velde zelfs 'hoger op de populistische meetlat scoren dan menig politicus vandaag de dag'.² Ook de auteur van het beroemde pamflet *Aan het Volk van Nederland* uit 1781, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, voldeed volgens Te Velde aan veel van de kenmerken van de populistische leider. De historicus Michel Reinders gaat zelfs nog verder terug in de tijd. In zijn onlangs verschenen boek *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672 ziet hij de beruchte moord op de gebroeders De Witt – tot 2002 de laatste politieke moord – als een uitvloeisel van een door tal van pamfletten aangewakkerde populistische stemming*.³

Of de term in al deze gevallen juist gebruikt wordt, hangt natuurlijk sterk af van de gebruikte definitie van populisme. Alvorens we onze expe-

ditie naar het verleden beginnen zal daarom aan de hand van de politicologische literatuur een definitie worden geformuleerd, terwijl eveneens gekeken wordt welke de voorwaarden zijn voor de opkomst van het populisme.

THEORETISCH KADER: DEFINITIE EN VOORWAARDEN VOOR OPKOMST

In het geval van populisme is de definitiekwestie cruciaal, aangezien – anders dan bij veel andere stromingen – geen sprake is van een beweging of persoon die de term uitdrukkelijk voor zichzelf heeft opgeëist en daardoor kan dienen als standaard. Hier wordt gekozen voor de in de politicologie gangbaarste definitie van populisme als een ‘dunne ideologie’, dat wil zeggen een ideologie met beperkt aantal kernconcepten.⁴ Die kern bestaat uit de *perceptie* van de bestaande politiek als een moreel conflict tussen twee homogeen geachte groepen, een boosaardige elite tegenover een deugdzzaam volk en de *aspiratie* om een werkelijke democratie te vestigen waarin het deugdzame volk zijn wil direct weerspiegeld ziet in de politieke macht. Populisme kenmerkt zich dus door een onscrupuleuze en consequente ‘demonisering’ van een elite omdat zij datgene zou nalaten waarvoor zij is uitgekozen (elite betekent immers letterlijk uitgekozen), namelijk het vertegenwoordigen en uitvoeren van de wil van het volk. Dat volk is in het populistisch wereldbeeld de drager van alle deugden en daarmee ook de bringer van wijsheid in politieke aangelegenheden. Dat impliceert dat een ware populist enerzijds heilig gelooft in het concept van volkssoevereiniteit en anderzijds afstand neemt van alle pogingen tot volksverheffing, beschavingsoffensief of het vormen van een voorhoede: het volk is er om naar te luisteren, niet om op te voeden. Tegelijk is de populist eerder restauratief dan revolutionair: hij wil niet zozeer het systeem veranderen maar het verlossen van een slechte elite die niet het volk vertegenwoordigt. Dit betekent dat populisme pas dan opkomt als er een elite is die, althans in naam, zijn positie niet zozeer ontleent aan goddelijke beschikking of geboorte, maar aan het volk. Populisme kan, met andere woorden, pas dan opkomen als er een regeringsvorm is die zich democratisch noemt.

Een andere basisvoorwaarde voor de opkomst van populisme is dat er sprake moet zijn van een zekere mate van overheidsinterventie. Zoals vooral de politiek filosoof Margaret Canovan benadrukt, wordt op dat moment de kloof tussen belofte en praktijk van de democratie steeds groter. Immers, de overheidsinterventie dwingt tot overleg met allerlei belangengroepen, waardoor de besluitvorming steeds complexer, taaier en minder transparant wordt. De paradox van de democratie is dan ook dat zij zo veel mogelijk mensen een stem en een minimaal bestaan wil

geven maar daardoor tegelijkertijd het meest ondoorzichtige systeem is. ‘Empowerment undermines transparency’, aldus Canovan.⁵

Naast deze basisvoorwaarden worden dikwijls nog enkele andere voorwaarden genoemd voor de komst van populisme: een sterke mate van convergentie van de gevestigde partijen, de aanwezigheid van nieuwe media en ten slotte een wijdverbreide angst voor het uiteenvallen van de natie en fragmentarisering van de cultuur.

POPULISME VOOR 1900

Afgaande op dit theoretisch kader is de term populisme noch bruikbaar voor het rampjaar 1672 noch voor Van der Capellen tot den Pol aan het eind van de achttiende eeuw. Ook Abraham Kuyper kan in strikte zin moeilijk

Abraham Kuyper kan in strikte zin moeilijk als populist worden getypeerd

als populist worden getypeerd. Weliswaar creëerde de jonge Kuyper een morele tegenstelling tussen de ‘joods-liberalistische elite’ die de democratie domineerde en de ‘kleine luyden’, de dragers van het ware godsgeloof en het gezonde

verstand. Maar tegelijk wees de ARP-voorman volkssoevereiniteit af als een product van de Franse Revolutie. Alleen God kon volgens Kuyper soeverein zijn. Bovendien matigde Kuyper zijn elitekritiek na verloop van tijd en richtte hij zich op de opbouw van een eigen zuil en aanvaardde hij de levensbeschouwelijke pluriformiteit. En de acceptatie van pluriformiteit verhoudt zich slecht tot het populisme, dat over een homogeen volk spreekt.⁶

Bij Domela Nieuwenhuis en de vroege socialisten zien we de drie essentiële populistische kenmerken wel duidelijk terug: de strijd tegen de valse, corrupte kapitalistische elite, de verheerlijking van het authentieke en eerlijke volk en de nadruk op volkssoevereiniteit. Tegelijkertijd was het streven van de vroege socialisten niet zozeer restauratief maar revolutionair van aard – zowel het politieke als het economische systeem moest op de schop. Bovendien streed de populistische volksverheerlijking vanaf het begin om de voorrang met een eveneens gevoelde noodzaak tot volksverheffing. Zowel bij de SDAP als bij de CPN zouden scholing, verheffing en elitevorming in de twintigste eeuw dominant worden, en verdwenen de populistische kenmerken naar de achtergrond. Pas met de Socialistische Partij van Jan Marijnissen keerden deze kenmerken aan de linkerkant van het politieke spectrum weer meer op de voorgrond.

POPULISME ROND 1918

Afgaande op de genoemde voorwaarden voor de opkomst van populisme lijkt de voedingsbodem eigenlijk pas rond 1900 werkelijk aanwezig. In die jaren breidde het kiesrecht zich gestaag verder uit tot ongeveer zeventig procent van de mannelijke bevolking in 1913. Bovendien ging de staat zich met steeds meer zaken bezighouden, met als gevolg dat allerlei belangenbehartigers en pressiegroepen werden opgericht om nieuwe problemen op de agenda te krijgen dan wel om invloed te krijgen op het beleidsproces. Daardoor werd, zoals Piet de Rooy dit gecompliceerde proces samenvatte, 'het speelveld van de politiek een stuk groter, maar waren de spelregels tegelijkertijd ook aanzienlijk ingewikkelder geworden'.⁷ Ook aan de andere voorwaarden voor de opkomst van een succesvolle populistische beweging leek te zijn voldaan. Zo bestond vooral onder de vrijzinnige burgerij een vrees voor desintegratie van de natie als gevolg van de zich in deze tijd sterk doorzettende verzuiling, waardoor Nederland in meerdere delen leek uiteen te vallen. Tegelijkertijd was er vooral in de ook voor Nederland moeilijke jaren van de Eerste Wereldoorlog een sterke mate van convergentie tussen de gevestigde partijen, die alle koste wat kost de broze neutraliteit wilden behouden. Deze convergentie bood het extraparlamentaire kabinet Cort van der Linden de mogelijkheid om in nauwe samenwerking met het parlement en in betrekkelijke grote stilte de Pacificatie van 1917 te sluiten, waarin de liberalen en socialisten de door de confessionelen gewenste financiële gelijkberechting van het bijzonder onderwijs accepteerden in ruil voor de invoering van algemeen kiesrecht. Historici en politicologen beschouwen deze Pacificatie dikwijls als een waar huzarenstukje, maar in de tijd zelf wekte het resultaat minder bewondering. Hadden ze in Den Haag in deze tijd van nood niet wat beters te doen dan debatteren over de hoogte van de kiesdrempel of de financieringsplannen voor het lager onderwijs? Deze wat ongespecificeerde kritiek op 'Den Haag' werd bovenal verwoord in de twee onafhankelijke kranten *De Telegraaf* en *Haagsche Post*, waarvoor niet het uitdragen van een boodschap maar verkoopcijfers centraal stonden.⁸

Nederland leek theoretisch gezien rond 1918 rijp voor een populistische beweging. En die kwam er dan ook, of liever gezegd: er kwamen er een heleboel. In de verkiezingscampagne van 1918 verkondigden zij grofweg dezelfde boodschap: weg met de politieke partijen, tijd voor een nieuwe politiek gericht op het algemeen belang. De bekendste van deze nieuwe bewegingen was de Economische Bond van de toenmalige minister van Financiën Willem Treub, die campagne voerde met leuzen als 'Het is nu geen tijd van praten. Het Volk verwacht daden' en 'Weg met den mannen van den praat. Leve de mannen van den daad'. Het populisme van 1917/1918

combineerde een economisch liberaal programma met een sterke afkeer van de voortschrijdende verzuilingstendensen en een verheerlijking van het Nederlandse volk als een volk van doeners en dynamische handelaars die in de Gouden Eeuw de wereldzeeën hadden bevaren en de wereld-economie hadden gedomineerd. Zo'n volk diende niet te worden vertegenwoordigd door predikanten, vakbondsbonzen en juristen, maar door zakenlui en ondernemers die zich niet stoorden aan beginselen of juridische details. Erg succesvol was dit populisme evenwel niet, althans in electoraal opzicht: bij elkaar opgeteld haalden deze partijen ongeveer zeven procent van de stemmen. Nader onderzoek leert dat het populisme alleen aansloeg bij dat deel van de bevolking dat nog het minst verzuild was: de vrijzinnige burgerij in het westen van het land. Daarmee bleek het populisme electoraal in dezelfde vijver te vissen als de liberale partijen. In 1921 besloten de liberale partijen te fuseren met verschillende populistten tot de Vrijheidsbond, een directe voorloper van de vvd. Het specifieke populisme van 1917/1918 raakte daarmee verweven met de Nederlandse liberale traditie.⁹

Hoewel na 1918 de populistische retoriek nog menigmaal opklonk, zou de electorale ruimte voor nieuwe initiatieven in de jaren van verzuiling en Pacificatie-democratie zeer klein blijven. Zelfs protesten tegen de elite verliepen in deze periode langs verzuilde paden: iedere zuil kende interne afsplitsingen, zoals de Rooms-Katholieke Volkspartij, de Christelijk Democratische Unie of de Onafhankelijke Socialistische Partij. Deze keerden zich echter tegen de elite van hun eigen zuil en beriepen zich op het eigen volksdeel en poneerden aldus geen absolute tegenstelling tussen volk en politiek. Zij die dit wel deden zagen hun werkterrein feitelijk beperkt tot het slinkende algemeen, niet-verzuilde publieke domein. Zo dankte ook de nsb haar kortstondige succes in 1935 (7,9 procent van de stemmen) voor een groot deel aan de weinig verzuilde vrijzinnige burgerij. Hoewel de nsb populistische slogans gebruikten als 'Volkseenheid' en 'Algemeen Belang boven Groepsbelang' moet zij door haar expliciete afkeer van volkssoevereiniteit en democratie overigens niet als een populistische maar als een fascistische beweging worden beschouwd.

DE JAREN ZESTIG

Pas nadat de zuilen afbrokkelden en de kiezers meer hun eigen afwegingen gingen maken, ontstond er weer ruimte voor nieuwe initiatieven die zich op het gehele volk richtten. Dit proces van ontzuiling en individualisering startte zoals bekend in de jaren zestig. Ook de andere voorwaarden voor de opkomst van populisme zijn in dit tijdperk zonder veel moeite herkenbaar. De politieke convergentie was midden jaren zestig zodanig sterk dat de

confessionele partijen zonder veel moeite en zonder tussentijdse verkiezingen de liberalen als regeringspartner inwisselden voor de sociaaldemocraten. Met de komst van de televisie had zich een nieuw medium aangediend met aanzienlijke invloed op maatschappij en politiek. De verzuilde elites probeerden met hun omroepen greep te houden op dit medium, maar zij kregen concurrentie van verschillende zendpiraten die zich louter op amusement richtten. Een sterke vrees voor desintegratie en fragmentatie is moeilijker aan te wijzen, maar onvrede over de aard en het tempo van de veranderingen was er wel degelijk.

Wederom leek het gesternte kortom gunstig voor een beweging die zich in naam van het volk tegen de politieke elite keerde. Het meeste opzien baarden de nieuwe linkse bewegingen die zich in dit tijdvak meldden, zoals Provo, de studentenbeweging, de PPR en Nieuw Links binnen de PvdA. Alle keerden zich tegen de vaak als homogene eenheid voorgestelde elite, maar van verheerlijking van een homogeen geacht volk was evenwel geen sprake. Het eveneens nieuwe D66 poneerde wel een tegenstelling tussen de moderne geëmancipeerde burger en een verouderd politiek stelsel dat tot ontploffing moest worden gebracht. Toch richtte de kritiek zich meer op het systeem als zodanig en minder op een boosaardige elite die een in wezen goed systeem had gekaapt. Ook in haar beginjaren kan D66 daarom maar in zeer beperkte mate als populistisch worden aangemerkt.¹⁰

Op de in dezelfde periode actieve Boerenpartij past het etiket beter. In 1966 wist de Boerenpartij bij de gemeenteraadsverkiezingen en Provinciale Statenverkiezingen respectievelijk 8,8 en 6,7 procent van de stemmen te halen: ook in steden als Amsterdam (10 procent), Haarlem (13 procent) en

*Het succes van antiheld boer
Koekoek toonde aan hoezeer
de tijd rond 1966 rijp was voor
een populistische beweging*

Nijmegen (14 procent) boekte de partij winst. Dat uitgerekend deze wonderlijke partij – zwak georganiseerd, ogenschijnlijk vooral op boeren gericht en geleid door antiheld boer Koekoek – een dergelijk succes haalde, toont vooral aan hoezeer de tijd rond 1966 rijp was voor een

populistische beweging. Weliswaar wist Koekoek met zijn mediagenieke boerenverstand enige populariteit te verkrijgen, maar daartegenover stonden zijn zwakke organisatorische vermogens en zijn vaak onbeholpen optredens in het parlement. Het succes van de Boerenpartij was dan ook kortstondig: mede door Koekoeks leiderschap ontstonden allerlei interne strubbelingen en afsplitsingen, waarop de Boerenpartij het grootste deel van haar aanhang weer verloor.¹¹

Kortom, waar in de jaren tien de verzuiling de voornaamste drempel

voor een populistisch succes vormde, stond in de jaren zestig vooral het magere aanbod in de weg. Het is goed voorstelbaar dat een charismatischer populist in deze jaren meer profijt had kunnen trekken van de onvrede. In dat licht moet ook de grote populariteit worden gezien van politici als Joseph Luns, Hans Wiegel en Dries van Agt, allen voorbeelden van politici die zich – hoewel zelf behorend tot de elite – graag identificeerden met ‘de mensen in het land’ die niets van de Haagse politiek moesten hebben. Daarmee werd het rechtse populistische geluid van de jaren zestig onderdeel van de gevestigde politiek.

POPULISME IN DE EENENTWINTIGSTE EEUW

Volgens politicoloog Cas Mudde heerst er vanaf de jaren negentig in Europa een ‘Populist Zeitgeist’.¹² Politici die zich direct tot het volk richten en zich onafhankelijk van de elite opstellen hebben meer dan ooit de wind in de zeilen gekregen; van Silvio Berlusconi in Italië tot Christoph Blocher in Zwitserland en van Tony Blair in het Verenigd Koninkrijk tot Pia Kjaersgaard in Denemarken. Aan Nederland leek deze nieuwe wind lange tijd voorbij te gaan. Nochtans waren de voorwaarden voor een populistische doorbraak ook hier volop aanwezig. Zo hadden zich met de komst van de commerciële televisiezenders begin jaren negentig en de introductie van internet wederom twee belangrijke ontwikkelingen op het terrein van de media voorgedaan. Onder veel burgers nam de onvrede en onzekerheid toe met betrekking tot nieuwe thema’s als immigratie en multiculturele samenleving enerzijds en de voortschrijdende Europese integratie en globalisering anderzijds. Zoals uit verschillende Nationale Kiezersonderzoeken bleek, gaapte er een steeds groter wordende kloof tussen de opvattingen van veel burgers over deze nieuwe thema’s en die van de gevestigde partijen.¹³ Met de afnemende politieke polarisatie in de jaren tachtig en de komst van Paars in de jaren negentig leek de politieke convergentie geheel groter dan ooit te zijn geworden. Aartsvijanden VVD en PVDA werkten samen en de christendemocraten bleken na driekwart eeuw regeringsmacht nauwelijks in staat om oppositie te voeren, terwijl GroenLinks en de ChristenUnie lonkten naar het regeringspluche.

Vanuit theoretisch perspectief was de doorbraak van een nieuwe populistische beweging in Nederland dan ook een kwestie van tijd. Net als in de jaren zestig zat het probleem aanvankelijk in de aanbodzijde. Nog meer dan aan de Boerenpartij kleefde aan de Centrum-Democraten van Hans Janmaat een imago van onfatsoen en onvermogen. De Socialistische Partij kreeg met haar ‘Stem tegen. Stem SP’-campagne meer bijval, maar was voor veel burgers vooral op sociaaleconomisch terrein te radicaal. De

Leefbaar-partijen waren vooralsnog alleen lokaal actief, waar sommigen opvallende resultaten boekten. De charismatische Fortuyn was achteraf gezien het laatste essentiële puzzelstukje dat nog ontbrak. De 26 zetels die hij haalde, was met afstand het spectaculairste resultaat dat een populistische nieuwkomer wist te bereiken in de Nederlandse geschiedenis. Zijn combinatie van scherpe, soms vileine aanvallen op de politieke elite, een direct emotioneel appel aan de gewone mensen in het land en kritiek op de multiculturele samenleving in naam van de libertijnse Nederlandse waarden bleek een succesformule.

Ook in een ander opzicht was het succes van Fortuyn ongeëvenaard. Zoals bleek uit het voorgaande slaagden de gevestigde partijen er tot 2002 in om het populisme tijdig te incorporeren. In de jaren twintig mondde het populisme in de liberale hoofdstroming uit, terwijl het rechts populisme

Het rechts populisme van de jaren zestig werd door toedoen van politici als Wiegel, Luns en Van Agt mainstream

van de jaren zestig door toedoen van politici als Wiegel, Luns en Van Agt mainstream werd. Na Fortuyn hebben de gevestigde partijen wederom geprobeerd deze strategie toe te passen door de LPF regeringsmacht te geven en bovendien keer op keer te benadrukken dat de

lessen van Fortuyn waren overgekomen. Het succes van Geert Wilders en zijn PVV in 2006 en 2010 toont echter aan dat deze strategie vooralsnog veel minder vruchten heeft afgeworpen. Anders dan in het verleden blijkt het populisme nu niet alleen electoraal krachtiger, maar ook duurzamer. Hoewel het einde al menigmaal is voorspeld, is het populisme immers sinds de opkomst van Fortuyn in 2001 en 2002 bepaald niet afgezwakt, ondanks de mislukte regeringsdeelname van de LPF. Het is daarom de vraag of de nieuwe poging om de PVV te incorporeren door haar indirecte macht te geven middels het gedoogakkoord niet gebaseerd is op de twintigste-eeuwse strategie van inkapseling. Daarvoor lijkt het nieuwe eenentwintigste-eeuwse populisme zowel in kwantitatief opzicht (electoraat) als kwalitatief opzicht (het onmiskenbare politieke talent van Wilders) inmiddels te sterk.

Noten

- 1 Rob Hartmans, 'Was Domela een populist? De opkomst van de Sociaal-Democratische Bond', *Historisch Nieuwsblad* 18 (2009), nr. 9, pp. 16-23.
- 2 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bakker, 2010.

teit tot populisme. Politieke tradities in Nederland. Amsterdam: Bakker, 2010.

- 3 Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672*. Amsterdam: Balans, 2010.
- 4 Belangrijke werken met betrekking tot populisme zijn Cas Mudde, *Populist*

- Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007; Jan Jagers, *De stem van het volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Proefschrift Universiteit Antwerpen. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 2006; Margaret Canovan, *Populism*. Londen: Junction Books, 1981; Paul Taggart, *Populism*. Buckingham: Open University Press, 2000; Yves Mény en Yves Surel, *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke: Palgrave, 2002.
- 5 M. Canovan, 'Taking Politics to the People. Populism as the Ideology of Democracy', in: Mény en Surel 2002, pp. 25-44.
  - 6 Te Velde 2010.
  - 7 R.A.M. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen: SUN, 1999, pp. 179-183.
  - 8 Marcel Broersma, 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999), nr. 2, pp. 40-68.
  - 9 Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003.
  - 10 Menno Sierk van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2003.
  - 11 Koen Vossen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', in: *Jaarboek DNPP 2004*, pp. 245-266. Zie <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jbo4/vossen.pdf>
  - 12 Cas Mudde, 'The Populist Zeitgeist', *Government and opposition. A quarterly of comparative politics* 39 (2004), pp. 542-563.
  - 13 J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000.